

MADANIY NUTQ TALABLARI VA LISONIY OMILLAR

Mamasoliyeva Nilufar Suyundikovna

Toshkent davlat agrar universiteti

“O‘zbek tili va adabiyoti”

kafedrasida o‘qituvchisi

E-mail: nilufar.mamasoliyeva@mail.ru

Annotasiya: *Madaniy nutq malakasini hosil qilish, nutq madaniyatiga erishish, hech shubhasiz, adabiy til me'yorlariga amal qilish hamda nutqning kommunikativ sifatlari bilan bog'liqdir. Adabiy til me'yorlari talabiga rioya qilish notiq nutqini umumtushunarli qiladi, unga adabiylik, to'g'rilik xususiyatlarini baxsh etadi. Har qanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish, shu yo'l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo'lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi. Bugungi tezkor zamonda o'z ona tilida ravon, chiroyli gapirish, madaniy nutq va notiqlik san'ati sirlaridan xabardor bo'lish O'zbekiston yoshlari uchun juda muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *Madaniy nutq talablari, lisoniy omillar, nutqning to'g'riligi, nutqning talaffuz madaniyati, lug'aviy madaniyat, nutqning aniqligi, nutqning ixchamligi, nutqning mantiqiyligi, nutqning tozaligi, nutqning ta'sirchanligi, nutqning jozibadorligi.*

Аннотация: *Формирование культурных речевых навыков, достижение культуры речи, несомненно, связано с соблюдением норм литературного языка и коммуникативных качеств речи. Соблюдение норм литературного языка делает речь говорящего понятной, придает ей черты литературности и правильности. Основная цель любой речи – донести до слушателя определенную информацию, тем самым воздействуя на него, а совокупность этих качеств создает эффективность речи. В современном быстро меняющемся мире молодежи Узбекистана очень важно свободно и красиво говорить на родном языке, знать секреты культурной речи и публичного выступления.*

Ключевые слова: *Культурные требования к речи, лингвистические факторы, правильность речи, произношенная культура речи, лексическая культура, точность речи, лаконичность речи, логика речи, чистота речи, результативность речи, привлекательность речи.*

Abstract: *The formation of cultural speech skills, the achievement of a culture of speech, is undoubtedly associated with compliance with the norms of the literary language and the communicative qualities of speech. Compliance with the norms of the literary language makes the speaker's speech understandable, gives it the features of literature and correctness. The main goal of any speech is to convey certain information to the listener, thereby influencing him, and the combination of these qualities creates the effectiveness of speech. In the modern rapidly changing world of young people in Uzbekistan, it is very important to speak their native language fluently and beautifully, to know the secrets of cultural speech and public speaking.*

Key words: *Cultural requirements for speech, linguistic factors, correctness of speech, pronounced speech culture, lexical culture, accuracy of speech, conciseness of speech, logic of speech, purity of speech, effectiveness of speech, attractiveness of speech.*

Til millatning faxri, g'ururi, xalqning ruhi, milliy madaniyat ko'rsatkichidir. Til millatning borligini ham, borlig'ini ham ko'rsatuvchi vositadir. Zero, har bir aytilgan so'z orqali insonning tafakkuri, dunyoqarashi, aql-farosati, ma'naviy boyligi hamda madaniyati qanday ekanligini bilish mumkin. Ona tilining tuganmas boyligini egallagan, uning qudratini tushungan, kuchiga ta'zim qilib, bosh eggan inson o'ziga ham, o'zgaga ham talab qo'ya oladi, so'zni qanday bo'lsa, shunday qo'llayvermaydi. Dono xalqimiz: "Aytilgan so'z – otilgan o'q", "Tig' yarasi bitadi, so'z yarasi bitmaydi" deb bejiz aytishmagan. Nutqning individual faoliyat ekani har bir shaxs bilganicha gapiraveradi degan gap emas. Har qanday nutq ma'lum va aniq tinglovchiga, shaxsga, jamoaga qaratilgan bo'ladi. Bir og'iz so'zning kuch-qudrati tufayli inson qalbi, inson taqdiri, dunyoqarashi, ma'naviyati va mafkurasi aks etadi. O'z tilini qadrlaydigan, mustaqil fikrlaydigan, fikrini boshqalarga to'g'ri, aniq, tushunarli va ta'sirchan ifodalaydigan savodli va bilimli yoshlarni tarbiyalash bugungi kunning bosh maqsadlaridan biridir. Prezidentimiz SH.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, barchamiz "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz"¹.

Aytish mumkinki, kishilarning to'g'ri, chiroyli, ravon hamda ta'sirchan gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadim tarixga egadir. Sharqona muomala madaniyati har bir o'zbek xonadoniga xos fazilatdir. Bunday fazilat asrlar davomida shakllanib borishi va avloddan-avlodga meros sifatida o'tishi darkor. Bizga ma'lumki, Sharqda muloqot nutqi, nutq odobi, muomala nutqi —bularning barchasi insonning ma'naviyatini, ma'rifatini belgilovchi asosiy mezon hisoblanadi. Demak, har bir shaxsning odobi uning nutqida ko'rinadi. Chunki qadimdan yomon, inson diliga og'ir botadigan, xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazishning qonun-qoidalari Sharqda doimo bo'lgan va bu an'analar bugungi kunda ham davom etib kelmoqda. Tinglovchiga aytmochi bo'lgan xabarni beozor yetkazish uchun esa so'zlovchi o'z ona tilining imkoniyatlarini mukammal bilishi kerak. Chunki muloyim,

¹ SH.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -Toshkent:O'zbekiston, 2016, 14-b.

yoqimli, odobli soʻzlash ham oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi. Bunday muloqotga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan oʻrganish orqali erishiladi. Muomala – insonlar oʻrtasidagi oʻzaro aloqa vositasidir. Muomalada asosiy vosita til hisoblanadi. Shu bois ham til –aloqa quroli deyiladi. Insonning tili shirin, muomalasi madaniyatli boʻlsa, qisqa vaqt ichida xalq orasida obroʻ-eʻtibor topadi. Shuning uchun ham oʻtmishda yashab oʻtgan mutafakkirlarimiz tilga, soʻzga hurmat bilan munosabatda boʻlishni taʼkidlashgan. Ulugʻ shoirimiz Alisher Navoiy muomala madaniyati, tilning ahamiyati toʻgʻrisida, shirinsuxanlik haqida purhikmat fikrlar bayon qilganki, bugungi kunimizda ham ushbu fikrlar oʻz ahamiyatini yoʻqotgan emas:”Goʻzal soʻzla va yoqimli boʻlgan til agarda koʻngil bilan bir boʻlsa, yaxshiroq boʻlur”, “Soʻz borki, tinglovchi joniga jon kiritadi, soʻz borki, aytuvchi boshini yelga beradi”. Ajdodlarimizning fikricha, shaxs nutqining qanday boʻlishi uning oʻz tiliga boʻlgan munosabatida, shuningdek, odob-axloqiga bogʻliqdir. Til odamning dili bilan bogʻliqligi, uni tilga chiqarguncha oʻylab mulohaza yuritishi, voqelikka mos nutqiy vaziyatni eʼtiborga olishi, mazmunli, foydali soʻzlarni soʻzlashi, aytmoqchi boʻlgan fikri chiroyli va taʼsirchan hamda loʻnda va qisqa boʻlishi, zinhor qoʻpol va dagʻal soʻzlarni soʻzlamaslikni taʼkidlaydilar. Shu oʻrinda Yusuf Xos Hojibning quyidagi misralarini keltirib oʻtishni joiz deb bildik:

Qizil til qiladi qisqa yosh seni,

Esonlik tilasang, pishiq tut uni.

Nima der, eshitgin, tilin qisgan er,

Esonlikda yashar oʻzin bosgan er:

“Qora boshga yovuz yovdir qizil til,

Ne-ne boshni yedi, yana yegay, bil,

Boshingni oʻylasang, asragil tiling,

Istagan onida boshga yetar til”.

Demak, har qanday vaziyatda ham fikr ifodalash jarayonida oʻylab, mulohaza bilan ish koʻrmoq inson xarakterining oʻziga xos bir koʻrinishi boʻlishi lozim. Ayniqsa, bugungi kundagi yosh avlodga bunday nasihatimiz fikrlarni toʻgʻri tushuntirishimiz va oʻrgatishimiz asosiy vazifamiz boʻlmogʻi shartdir. Shuning uchun ham “Nutq madaniyati” fanida talabalar bilan mavzuga doir bahs-munozara, davra suhbatlari kabi oʻqitish usullarining turli variantlaridan foydalanish va ularning erkin muloqot sirlarini egallashlariga yordam berish har bir pedagogning asosiy vazifasi boʻlishi joiz.

Shundagina barkamol avlodning asrlarga yetguvchi aniq va lo'nda fikr egasi bo'lishlariga erishamiz. Buning uchun esa o'qitish jarayonida, har bir mavzu yuzasidan talabalarning og'zaki va yozma nutqiga e'tibor berishimiz, turli qo'shimcha topshiriqlar berib, oldimizga qo'ygan maqsadlarimizga erishishimiz mumkin.

Nutq madaniyatini o'stirish faqat filologiya sohasidagi ta'limiy- tarbiyaviy ish bo'lmasdan g'oyaviy-siyosiy, ma'rifiy ishlarning ham eng muhim tomonlaridan birini tashkil etadi. Shuning uchun ham bu fanni o'rganish bo'lajak mutaxassislar uchun zaruriy ehtiyojdir. Bu ehtiyoj notiqlik san'ati sirlarini o'rganish, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri gapirish va yozish, tilning leksik va grammatik birliklaridan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalana olish san'atini o'rganish orqali ro'yobga chiqadi. Shunga qaramasdan, bunday zarurat va ehtiyojlarni qondira oluvchi darslik va o'quv qo'llanmalar salmog'ini va sonini ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

Madaniy nutq malakasini hosil qilish, nutq madaniyatiga erishish, hech shubhasiz, adabiy til me'yorlariga amal qilish bilan bog'liqdir. Adabiy til me'yorlari talabiga rioya qilish notiq nutqini umumtushunarli qiladi, unga adabiylik, to'g'rilik xususiyatlarini baxsh etadi. Shu bilan birga, har qanday nutq alohida shaxslarning o'ziga xos faoliyati va ijodidir hamda u ko'p holda betakrorligi bilan ajralib turadi. Nutqning individual faoliyat ekani har bir shaxs bilganicha gapiraveradi degan gap emas. Har qanday nutq ma'lum va aniq tinglovchiga, shaxsga, jamoaga qaratilgan bo'ladi. Demak, nutq ana shu shaxs yoki jamoaga tushunarli bo'lishi lozim. Mana shu ma'noda nutq oldiga ma'lum umumiy talablar qo'yiladi, bu talablar, bir tomondan, lisoniy omillarga, ikkinchi tomondan, nolisoniy omillarga bog'liq bo'ladi. Ushbu talablarning asosiylari: to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik (ta'sirchanlik), boylik, soflik, jo'yalilikdir. Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi. Har qanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish, shu yo'l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo'lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi.

Nutqiy madaniyatning muhim belgilaridan biri fikrni to'g'ri, mazmunli bayon qilishdir. Adabiy tilning fonetik-orfoepik, leksik-semantik va grammatik me'yorlari talablariga mos keladigan nutq to'g'ri nutqdir. Nutqning talaffuz madaniyati til materiallarini to'g'ri, ifodali talaffuz qilish bilan bog'liqdir. Bunga so'z va iboralarni to'g'ri tanlash, so'z va mantiqiy urg'u, intonatsiya va pauzaga e'tibor qilish orqali erishiladi. Masalan: *qatlama, ko'zlar, hozir, qo'llar, bog'lar* kabilar. Nutqda mantiqiy

urg'udan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Masalan: *Katta mevali daraxt, Dekanni xonasida ko'rdim* kabi gaplarning ma'nosi urg'uning qaysi gap bo'lagiga tushishiga ko'ra turli ma'nolarni anglatishi mumkin.

Intonatsiya tufayli so'zlarning ma'no ifodalash imkoniyatlari kengayadi. Odatda, intonatsiya nutq so'zlanib turgan vaziyatda yuzaga keladi va u nutqiy talabga ko'ra har xil ko'rinishda bo'ladi. Masalan: *keling* so'zi ohangiga ko'ra samimiyat, norozilik, masxaralash kabi qator ma'nolarni ifodalashi mumkin. *Bahor* so'zi gap intonatsiyasi bilan aytilmasa, so'zligicha turaveradi, ammo tegishli intonatsion modelga muvofiq aytilsa darak, so'roq, undov gaplarga aylanadi. To'g'ri nutq tuzish uchun fikrni har tomonlama mazmunli, ifodali qiluvchi so'z va so'z variantlarini topa bilish, ularni o'z o'rnida ishlata olish muhimdir. So'zning lug'aviy ma'nosini tushunmaslik uni xato qo'llashga olib keladi. Masalan: *aytilgan ma'lumotlar menga yot.* (aslida *yod*)

Sinonimlar nutqni ta'sirchan qilish bilan birga, turli qaytariqlarning oldini olib, uni ravon qiladi. Nutqda sinonimlardan ularning ma'no va uslubiy nozikliklarini to'la anglagan holda foydalanish lozim, aks holda nutqiy g'alizlik vujudga keladi. Masalan: *ozg'in, oriq, yuz, aft, bet, chehra, turk, jamol, oraz, bashara; kulmoq, jilmaymoq, tabassum qilmoq, ishshaymoq, irjaymoq, tirjaymoq* kabi.

To'g'ri nutq tuzish kishining ruhiy holati bilan ham bog'liq. Jumladan, sen va siz kishilik olmoshlari nutq vaziyati hamda so'zlovchi va tinglovchi munosabatiga ko'ra turlicha ma'noviy-uslubiy vazifa bajaradi. «Sen» kishilarning yaqinligini (yoshi yoki qarindoshligi jihatidan) ko'rsatadi. «Siz» so'zida hurmat ma'nosi bo'lganligi uchun yoshi ulug' yoki tanish bo'lmagan kishilarga nisbatan ishlatiladi va orada oz bo'lsa-da masofa saqlanadi. Ayni zamonda «sen» qo'pollik, hurmatsizlikni, «siz» esa diqqat va xushmuomalalikni ifodalashi ham mumkin. Nutq jarayonida biror bir sababsiz sharoitda «siz»dan «sen»ga va aksincha «siz» lashga o'tish o'rinli emas. Chunki «siz» so'zidan keyin «sen»lash noqulaylik tug'dirsa, «sen»dan keyin «siz»lash esa muomalada sovuqlik tug'diradi. Xulosa qilib aytganda, har ikkala holatda ham nutqiy to'g'rilik buziladi.

Nutqda ortiqcha keraksiz so'zlarni qo'llash uning ma'nosini, ta'sir kuchini susaytiradi. Jumladan, ayrim notiqlar nutqidagi *masalan, demak, nihoyat, xo'sh, masalan, demoqchimanki, aytaylik, haligi* so'zlarining takror-takror ishlatilishi bunga misol bo'ladi.

Demak, tildagi leksik, frazeologik va grammatik vositalardan o'rinli va maqsadga muvofiq tarzda foydalanib to'g'ri nutq tuzish har bir madaniyatli kishining, ayniqsa, notiqning muqaddas burchi bo'lmog'i zarurdir.

Qadimgi yunon donishmandi Aristotel o'zining "Ritorika" kitobida nutqning asosiy fazilati uning aniqligida ekanligini aytib, "agar nutq aniq bo'lmasa, u o'z maqsadiga erisha olmaydi" deb ta'kidlaydi.² Nutqning aniqligi –bu aytilayotgan so'z yoki iboraning o'zi ifodalayotgan voqelikka mos va muvofiq kelishidir. Shuning uchun so'zlovchi kim yoki nima haqida gapirayotganini har tomonlama chuqur tushungan bo'lishi kerak, aks holda nutq aniq bo'lmaydi. Nutqiy aniqlik deyilganda, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar bilan ularning lisoniy aloqa jarayonidagi atamasi bo'lgan material o'rtasidagi mutanosiblik tushuniladi. Yaxshi nutqning kommunikativ sifati bo'lgan aniqlikni «nutq-voqelik», «nutq- tafakkur» munosabati asosida belgilash mumkin. Nutq aniq bo'lishi uchun, eng avvalo, so'zda ifodalanayotgan ma'lumot haqida to'g'ri tasavvur bo'lmog'i kerak. Shu o'rinda to'g'ri nutq va aniq nutq o'zaro farqlanadi. To'g'ri nutq bu «til-nutq» munosabati asosida qurilib, asosan, grammatik qoidalarga suyansa, aniq nutq «nutq-borliq-voqelik» munosabati asosiga quriladi va haqiqatni anglash, bilishga qaratilgan bo'ladi. Tafakkur qilish, bilish nutq shaklida ro'yobga chiqadi. Aytilayotgan fikr tinglovchilar tomonidan qabul qilinsa, tushunilsa, bunday nutq aniq bo'lib, o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. Shuning uchun so'zlovchi nima yoki kim haqida gapirayotganini har tomonlama chuqur tushungan bo'lishi kerak, aks holda nutq aniq bo'lmaydi. Fikr tinglovchiga to'liq borib yetmaydi.

Demak, nutqning aniqligi so'zning tildagi ma'nosiga tamomila muvofiq tarzda qo'llanishi, so'zning voqelikdagi o'zi ifodalayotgan narsa-hodisa bilan qat'iy mosligi asosida yuzaga keladigan kommunikativ sifatdir.

Nutqning aniqligini shakllanishida tavsiflanayotgan voqelikni bilish, tildagi so'z ma'nolari sistemasini yaxshi anglash, nutq mazmuniga e'tibor bilan qarash hal qiluvchi ahamiyatga molikdir. Ana shunda ifoda uchun eng uyg'un va almashtirib bo'lmaydigan aniq so'zni topish mumkin.

Nutqda ixchamlikka, aniqlikka intilish hayotiy zarurat hisoblanib, u odatda, og'zaki nutqda ko'proq uchraydi. Yozma nutqda turli sarlavhalar, xalq maqollari

² Antichnye ritoriki. -Moskva: MGU, 1978. - S.129.

ixcham shaklda bo'ladi. *Do 'stimdan kelgan xat-Do 'stimdan xat; Onamga yozilgan xat- Onamga xat; Yaxshidan ot qolur, yomondan dod qolur – Yaxshidan ot – yomondan dod* kabi. Bunday qo'llanishlar tilning ixchamlikka intilish qonuniyatini o'zida aks ettiradi, shu sababli ular adabiy nutq ehtiyoji hisoblanadi. Demak, nutq ixchamligi deganda, nutqda so'zlarni kam miqdorda qo'llagan hamda uning mazmundorligini kuchaytirish tushuniladi. Ko'p so'z nutqiy mazmunga, nutqning chiroyli bo'lishiga xalaqit beradi. Jummalarni qisqa va to'g'ri tuzish nutq aniqligini ta'minlaydi.

Nutqning aniqligi uning mantiqiyliги bilan bevosita bog'langan bo'lib, nutqning aniqligi mantiqiy nutqni yuzaga keltiradi. Nutqning mantiqiyliги esa inson faoliyatining barcha sohaları qatori fikr almashish quroli bo'lgan til va nutq hodisalariga ko'proq taalluqlidir. Tildagi lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklar ham o'zaro mantiqan bog'liqdir. Yaxlit bir tizim (sistema)ga birlashib, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, lug'aviy va grammatik shakllar aniq hamda maqsadga muvofiq ishlatilgan nutq mantiqiy nutqdir. Mantiqiylik eng avvalo, nutqning tafakkur bilan aloqasiga asoslanadi. Noto'g'ri tuzilgan nutq hech qachon mantiqiy bo'lmaydi. Mantiqiy nutq nafaqat so'zlarning ma'nosiga asoslanadi, balki ularning sintagmatik bog'lanishi bilan ham yuzaga keladi. Mantiqiy nutq tushunchasi keng qamrovlidir. U gap, xatboshi, butun bir asarga taalluqli bo'lishi mumkin. Nutqdan mantiqiylikka erishish uchun matndagi fikrlar bir-biriga qarama-qarshi bo'lmasligi lozim. Nutq boshida aytilgan fikr izchil davom etib, oxirida to'g'ri yakun topgandagina mantiqiy nutq hosil bo'ladi. Mantiqiylik nutqning tinglovchi tomonidan to'g'ri va to'liq anglanishi uchun zaruriy bo'lgan sifatlaridan biridir. Mantiqiylikdan mahrum bo'lgan biron-bir nutq kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlay olmaydi. Nutqning mantiqiyliğini to'g'rilik va aniqlik sifatlaridan ajralgan holda tasavvur ham qilib bo'lmaydi, chunki to'g'ri va aniq bo'lmagan nutq hech qachon mantiqiy bo'lishi mumkin emas. Zotan, to'g'ri va aniq bo'lmagan nutqdan mantiqiylikni izlab topib bo'lmaydi. Adabiy til me'yorlariga zid tarzda tuzilgan va tegishli birliklar noo'rin tanlangan nutqqa mantiq begona bo'lishi tabiiy. Aytish mumkinki, so'zlovchi (yozuvchi), eng avvalo, bayon etmoqchi bo'lgan fikrini, bildirmoqchi bo'lgan xabarini va u bilan bog'liq tafsilotlarni, ayni paytda mantiq qonuniyatlarini yetarli darajada tasavvur etmas ekan, u mantiqli nutq tuza olmaydi. Bu o'rinda nutq tuzuvchining tafakkur qobiliyati juda-juda muhimdir. Nutqning (tozaligi) sofligi shundaki, har qanday narsaga baho berilganda, avvalo, uning asilligi, boshqa keraksiz unsurlardan xoliligi, o'z mohiyatiga muvofiq

toza tarkibga egaligi kabi me'yorlardan kelib chiqiladi. Soflik sifati nutqni ana shunday baholash me'yorlaridan hisoblanadi. Aytish lozimki, nutqning bu kommunikativ sifati nutq bilan adabiy til va nutq bilan jamiyat munosabatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra nutqning sofligini nutqning adabiy til me'yorlariga va jamiyatdagi ma'naviy-axloq qoidalariga yot bo'lgan unsurlardan xoliligi bilan belgilanuvchi kommunikativ sifat tarzida ta'riflash mumkin. Aytish joizki, kishi nutqning sofligi uning ma'naviy-ma'rifiy, lisoniy-madaniy saviyasini namoyon etadigan ko'rsatkichlardan biridir.

So'zlashish jarayonida o'zbekcha so'zlarning yarmiga ruscha so'zlarni qo'shib, o'zbekcha so'zlarga ruscha qo'shimchalarni qo'shib tilimiz xususiyatlarini buzib gapirib yurgan yoshlarimiz qancha? Ba'zi yoshlarimiz uyda, ko'chada, jamoat joylarida ham bir-birlari bilan muloqotda qanday bo'lsa shunday gaplashishi, ona tilining qadrini bilmayotgani va his qilmayotgani seziladi. Shuning oqibatida ular o'z fikrlarini to'g'ri va tushunarli qilib yetkazib bera olmaydilar, *"haligi, nima edi, anavi, anaqa, masalan, keyin"* kabi keraksiz so'zlarni qo'llab, fikrni mujmal qilib yuboradilar. Ayrimlari xorij so'zlarini aralashtirib gapirsa, ayrimlari shevada va jargonda gapirishni ma'qul ko'radilar.

Jargonlar ko'pincha tildagi so'zlarning tovush tomonini o'zgartirish, so'zlarni buzib qo'llash, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish va tildagi mavjud so'zlarga yangi ma'no berish bilan hosil qilinadi. Masalan: baks, ko'k – dollar, tachka – avtomobil, chuvak – yigit. Hozirgi kunda jargon so'zlar yoshlar orasida keng tarqalmoqda. Yangi so'zlarning keng qo'llanilishi ommaviy axborot vositalariga bog'liq. Jargon so'zlar jonli so'zlashuv va adabiy tilga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Albatta, jargonlar biror guruh yoki tabaqalar doirasida paydo bo'ladi. Lekin ular uzoq yashamaydi, guruh yoki uyushgan to'dalar yo'qolishi bilanoq jargon so'zlar iste'moldan chiqadi. Ba'zilar adabiy tilga o'zlashib ketadi. Argo va jargon so'zlar tilning iste'mol doirasi chegaralangan leksikaga kirsam ham, o'zbek tilini boyitishda ularning qaysidir tomondan ahamiyati muhim. Jargonlarning o'ziga xos xususiyatlardan biri: ularning har doim ekspressiv-uslubiy bo'yoqqa ega bo'lishidir.

Leksik, semantik, grammatik, intonatsion jihatdan rang-baranglik nutqning boyligini yuzaga keltiradi. Atoqli so'z san'atkorlarida, masalan, ulug' Alisher Navoiyda 26 mingdan ortiq, rus shoiri Pushkinda 21 mingdan ortiq so'z boyligi mavjudligini ta'kidlaydilar. Albatta, bunday ulkan so'z boyligiga ega bo'lish har kimga ham nasib etavermaydi. Ammo o'z nutqini boy, ta'sirchan, o'tkir bo'lishini istaydigan

har bir kishi o'z lug'at boyligini kengaytirib borish haqida qayg'urishi lozim. Agar notiq nutqi o'zida barcha kommunikativ sifatlarni mujassam etsa-yu, har jihatdan jo'yali, ya'ni o'z o'rnida bo'lmasa, u maqsadiga erisha olmaydi. Mumtoz she'riyat vakilasi Nodirabegimning asarlarida ham nutqning jo'yaligi, fikrni to'g'riligini ijoda etuvchi fikrlar mavjud. Masalan: Bo'yra Nodiraning xalqqa yaqinligini bildiradi, kambag'al beva-bechora kishilar ahvoliga achinadi. Ayollarga nisbatan himmatsiz va shafqatsiz bo'lgan davlatmandlardan nafratlanadi. Ayni shu fikrlarni u o'z zamonasida xalqqa ayta olgan kuchli so'z ustasidir. Bo'yra³ nutqning jo'yalilik, so'zni o'z o'rnida tanlanganligini bildiradi. Nutqning boyligi, aniqlikliligi, ifodaliligi kabi muhim sifatlarning namoyon bo'lishidir. Nutqning ifodaliligi kabi sifati ba'zan ta'sirchanlik tarzida ham tushuniladi. Ammo ta'sirchanlik keng qamrovli tushuncha bo'lib, u yaxlit yaxshi nutqqa xosdir. Tabiiyki, har qanday nutqning asosiy maqsadlaridan biri tinglovchi yoki o'quvchi ongiga ta'sir etishdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirishda nutqning muayyan bir sifati emas, balki barcha kommunikativ sifatlari u yoki bu darajada ishtirok etadi. Zotan, to'g'ri yoki aniq bo'lmagan, boy yoki mantiqiy bo'lmagan, sof yoki jo'yali bo'lmagan nutqning ta'sirchanligi haqida gapirib bo'lmaydi. Lekin ayni paytda nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda ifodalilik sifatining alohida, hatto hal qiluvchi o'rin tutishini ta'kidlash joiz.

Nutq tinglovchi yoki o'quvchining quruq qulog'ini emas, balki qalb qo'g'onini, aql qal'asini zabt etmog'i uchun, eng avvalo, uning tarkibi va qurilishi diqqatni tortadigan qizg'in qiziqish uyg'otadigan bo'lishi lozim. Bu esa ayni ifodalilik sifatining mohiyatini tayin etadigan xususiyatdir. Boshqacha qilib aytganda, ifodalilik nutqning tarkibiy tuzilishi va boshqa lisoniy xususiyatlariga ko'ra tinglovchi yoki o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qila olishdan iborat kommunikativ sifattir.

Til fikr anglatish quroli bo'lish bilan birga mukammal hissiy ta'sir qilish vositasi hamdir. Tilning bu xususiyatidan inson o'z fikrini o'tkir va ta'sirchan qilib ifodalashdan tashqari, kishilar bir-birini hissiy jihatdan lazzatlantirish, zavqlantirish maqsadida ham foydalanadi. Masalan, onaning o'z farzandini erakalashida, sevishganlarning bir-biriga fikr izhor qilishida, do'stlarning o'zaro muomalasida, onaning, otaning o'z farzandlarini sizlashida, aksincha, farzandning o'z onasiga mehr izhor qilishida qo'llanadigan so'zlar, iboralar, ularning o'ziga xos muloyimlik, iliqlik

³ M.Nurutdinova. Лучшие интеллектуальные исследования часть 2 том 1 июль 2023 "Nodirabegim asarlarining tili va badiiy vositalari" maqolasidan.

bilan talaffuz etilishi nutq ohangining yoqimtoyliigi, mehr-muhabbat bilan sug'orilganligi buning isboti bo'la oladi. Demak, tinglovchi va o'quvchi e'tibori hamda qiziqishini qozonadigan xususiyatlarga ega bo'lgan nutq ta'sirchan nutqdir. Nutqning ta'sirchanligini oshirishda nutqning aloqaviy sifatlari bo'lishi, to'g'rilik, mantiqiylik, tozalik kabilar ahamiyatlidir, ya'ni nutq to'g'ri bo'lsa, u ta'sirchan bo'ladi, nutq mantiqiy bo'lsa – ta'sirchan bo'ladi va hokazo.

Nutqning boshqa aloqaviy sifatlari singari ta'sirchanlik ham adabiy tilning barcha lisoniy imkoniyatlariga suyanadi. Bu jihatdan tilning fonetik-orfoepik mezoni o'ziga xos ahamiyatga ega. Talaffuz jihatdan nutq ta'sirchanligini oshirishning yo'llari turlicha. Jumladan, og'zaki nutqda so'zdagi unli tovushlarni cho'zish orqali shodlanish, taajjub, iztirob, o'kinish, g'azablanish, kesatish kabi qator hissiy ma'nolarini ifodalashi mumkin.

Nutqning go'zal va ma'no ta'sirchanligi uning turli ma'no nozikliklariga ega bo'lgan so'z va iboralarga boyligi bilan belgilanadi. Chunki bu til birliklari nutqda biror tushuncha ifodalashdan tashqari jo'shqin his-tuyg'ularni, ichki kechinmalarni ham ifodalaydi. Har qanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish, shu yo'l bilan unga ta'sir qilishdan iborat bo'lib, mazkur sifatlarning jami nutqning ta'sirchanligini yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: "O'zbekiston", 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. T.: 2016.
3. M.Nurutdinova. Лучшие интеллектуальные исследования часть 2 том 1 июль 2023 "Nodirabegim asarlarining tili va badiiy vositalari" maqolasidan.
4. Nazokat Jiyanova, Oydin Mo'minova. Nutq madaniyati. O'quv qo'llanma. T – 2019. 17-b.
5. Almatov T., Yadgorov Q., Pochayeva G. O'zbek tili o'qitish metodikasi (metodik qo'llanma). - Jizzax 2006.
6. Xudaybergenova G. «Eksperimental psixologiyasi» bo'yicha o'quv uslubiy majmuasi. Nukus 2012. 10. I. Azimova, "Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi".

